

8. Мартынов В.С. Символика лингвокультурных кодов в составе англоязычного художественного текста: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. : 10.02.04 / Владимир Сергеевич Мартынов. – М., 2009. – 21 с.
9. Мечковская Н.Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура: Курс лекцій / Н.Б. Мечковская. – М.: Academia, 2004. – 432 с.
10. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К., 2010. – 844 с.
11. Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Поликодовость, интертекстуальность, итередискурсивность: Учебное пособие / В.Е. Чернявская. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.

Summary. The article reveals concept of code and intertext, determines sign potential of codes and subcodes, explains features of its functioning at lexical, syntactic and stylistic levels of a text organization of the intertextual novel by I.S.Grygurko «Waterline».

Key words: code, subcode, intertext, sign, semiotic universum.

УДК 821.161.2 – 1Максимович.09

С.С. Журавльова

ТЕЗОІМЕНІТІ ПРИВІТАННЯ У СТРУКТУРІ КНИГИ “АЛФАВИТ СОБРАННЫЙ, РИФМАМИ СЛОЖЕННЫЙ...” СВТ. ІОАНА МАКСИМОВИЧА

У статті досліджуються панегіричні вірші з книги «Алфавит собранный, рифмами сложенный...» свт. Іоана Максимовича, написані у формі тезоіменитих привітань на честь царського роду. Аналізуються художні особливості цих поетичних творів і з'ясовується їх роль у структурі поетичної книги письменника.

Ключові слова: панегірик, тезоімените привітання, бароко, поетика, свт. Іоан Максимович.

Панегірична поезія посідає одне з чільних місць в українському літературному процесі доби Бароко. Серед найбільш відомих авторів панегіриків – архієпископ Лазар Баранович, свтт. Димитрій Туптало та Антоній Стаховський, о. Іоан Величковський, Іоан Орновський, Петро Армашенко та ін. Бароковий панегіричний корпус неодноразово привертав увагу літературознавців, зокрема В. Кречотня, Л. Сазонової, Д. Чижевського, Л. Шевченко-Савчинської та інших. Проте і досі малознаними для широкого кола літературознавців залишаються панегіричні вірші наступника Лазаря Барановича на чернігівській кафедрі свт. Іоана Максимовича, презентовані ним у поетичній книзі “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” [6, 55–56; 3; 2, 38–39].

Ця книга свт. Іоана Максимовича належить до найкращих зразків агіографічної літератури українського бароко. Водночас у ній наявні й панегіричні вкраплення, зумовлені політичними й соціокультурними обставинами часу, зокрема вірші “Житіє Алексія Человька Божія” [4, 31–35 зв.] та “Святыи апостол Петр” [4, 87 зв.–93], у яких відбувається поєднання житій святих і тезоіменитих привітань представників царського роду. Отже, мета нашої розвідки – проаналізувати художні особливості панегіричних частин названих вище віршів свт. Іоана Максимовича та з'ясувати їх роль функціональну роль у книзі “Алфавит собранный, рифмами сложенный...”.

Серед художніх особливостей панегіриків слід відзначити такі: наявність численних алегоричних фігур; урочисту репрезентативність, яка, за визначенням Л. Сазонової, утворюється завдяки поєднанню “мистецтва слова і зображення” [8, 126]; синтез ліричного та драматургічного начал; використання елогіярного стилю, який припускає “подвійне і навіть потрійне прочитання тексту” [8, 126] тощо. Первісно метою написання панегіриків було уславлення певного героя за його подвиг [1, 177]. Відповідно, створення панегіричного вірша вимагало конкретної нагоди.

Змістовою опорою похвального твору слугували міфологічні, історичні чи персоніфіковані образи, крізь призму подвигів чи якостей яких звеличувався сучасний митцеві адресат. Загалом, за спостереженням Л. Сазонової, панегірики “не мали твердої жанрової форми” [8, 123]. Цим зумовлені різноманітні принципи їхньої побудови: поети не лише уподібнювали адресата до певного прототипу, уславлювали подвиги героїв, здобутки можновладців, вихваляли чесноти

меценатів, але іноді навіть пропонували своєрідні програми діяльності звеличуваної особи. Широкого розповсюдження у цей час набуває форма тезоіменитого привітання, пов'язана, на думку Л. Сазиної, “з бароковим принципом віддзеркалення, одвоєння образу” [8, 125]. Цей різновид панегіриків мав таку закономірність – похвала небесному покровителю передувала панегірику адресатові. З цієї позиції укладає вірш “Житіє Алексія Человѣка Божія” свт. Іоан Максимович, уславлюючи святого Олексія як захисника тезки-царевича. За подібною схемою побудовано і вірш “Святой апостол Петр”, в якому поєднано життєпис Христового учня із панегіриком цареві Петру І.

Книгу “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” свт. Іоана Максимовича разом з іншими його творами (“Богородице Дѣво”, “Псалом пядесятій с Писанія взятый...”) було піднесено 1708 р. російському цареві Петру І префектом Чернігівського колегіуму Антонієм Стаховським. “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” присвячено синові Петра Великого – царевичу Олексію. У зв'язку з цим логічно є наявність серед агіографічної поезії, яка становить переважну частину книги, панегіриків на честь царського роду.

Обидва вірші свт. Іоана Максимовича (“Житіє Алексія Человѣка Божія” і “Святой апостол Петр”) поділяються на дві частини – житійну і панегіричну. У вірші “Житіє Алексія Человѣка Божія” перша частина (272 рядки) є власне житієм святого Олексія, а друга (68 рядків) – тезоіменитим привітанням царевичу Олексію. Тут простежується чіткий поділ вірша на частини як у графічному оформленні, так і за змістом. Натомість вірш “Святой апостол Петр” не можемо чітко розділити на дві частини, керуючись кількістю рядків, оскільки немає чіткої межі між житієм св. апостола Петра і панегіриком Петру І ні на формальному, ні на змістовому рівнях. Житіє у цьому вірші плавно переходить у тезоімените привітання в епіграматичному чотиривірші: “На востоцѣ верховный апостол рожденый, / Аще же на западѣ в Рымѣ положенный / Тѣлом, но на востоку духом пребывает, / В восточном царю Петрѣ сладцѣ почивает” [4, 92 зв.]. Цю строфу митець створив, скориставшись бароковою концепцією побудови епіграми, схарактеризованою Д. Чижевським як відношення понять, що втілюють ідею твору: “В усіх епіграмах “вінців” таких основних понять кожен раз по два: перше відноситься до Христа, Богоматері, відповідного святого, друге – до людини” [10, 68]. Оскільки це відношення “подібності”, то обидві частини вірша “Святой апостол Петр” (житійна й панегірична) поєднуються завдяки цій епіграмі і “стоять одна до одної в відношенні паралелізму” (курсив Д. Чижевського. – С. Ж.) [10, 69].

Отже, в обох аналізованих віршах поетичні обробки житій святих влучно поєднуються з похвальною частиною за допомогою порівнянь представників царського роду з тезоіменитими святими. Так, панегіричну частину вірша “Житіє Алексія Человѣка Божія” можемо поділити на декілька частин: уславлення царя Олексія Михайловича, котрий “преславное бо дѣло остави всѣм вѣком” [4, 34 зв.]; возвеличення подвигів його спадкоємця Петра І (“Пресвѣтлому имени его поклонятся” [4, 35]); похвала царевичу Олексію Петровичу, “тезоіменитаго праотцу” [4, 35], програма його майбутньої діяльності (“Яко орел, дѣдичне имя обновити” [4, 35]); молитва Олексію, чоловіку Божому, в якій висловлюється прохання сприяти процвітанню царського роду (“Своими молитвами, святе Алексіє, / Сходотайствуй у Бога во бытіє сіє. / Да возвысит рог тебѣ тезоіменита, / И дасть в царствѣ успѣвать в премногіє лѣта” [4, 35 зв.]).

Панегірик царевичу Олексію Петровичу свт. Іоан Максимович розпочинає з уславлення його тезоіменитого предка – царя Олексія Михайловича. Мета такої дії – звернути увагу царевича на те, що він має жити за взірцем свого славетного тезки, котрий наслідував небесного покровителя, і лише так зможе “по земном царствѣ в Небѣ пріяты мзду премногу” [4, 35]. Похвалу ж Олексію Петровичу поет презентує одним із прийомів дотепу, який можна класифікувати, за визначенням Митрофана Довгалевського, як “вдалий висновок, зроблений мало або проти сподівань” [1, 215]: «Благій корень благими процвѣтаєт плоды...» [4, 35]. Несподіваність цього дотепу можемо пояснити тим, що автор подає його посеред тексту, переслідуючи дві мети:

- узагальнює зміст похвальних рядків на честь царів Олексія Михайловича і Петра І, підкреслюючи цим обов'язок царевича звеличувати успадковану славу власними здобутками;
- своєрідно використовуючи прийом інверсії, поет відкриває похвалу царевичу Олексію висновком, який далі проілюструє переліком його чеснот і “проектом” майбутнього правління.

Феофан Прокопович у книзі “Про поетичне мистецтво” відзначав, що величання – це “промова, яка перераховує чий-небудь гідності” [5, 375]. Складатися похвала, за спостереженням автора поезики, може з таких деталей: з'ясування родоводу звеличуваної особи; аналіз отриманого нею виховання; перелік особистих талантів адресата, “котрі бувають потрійного роду: тілесні, душевні та залежні від долі” [5, 375]. На наш погляд, свт. Іоан Максимович при написанні похвали Олексію Петровичу в цілому дотримувався зазначених правил. Так, щедро перераховуючи чесноти і заслуги царя Олексія Михайловича та лаконічно відзначаючи здобутки володарювання Петра Великого, поет приходиться до висновку щодо роду, з якого походить царевич Олексій: “С

ПЕТРА ЦАРА, рожденна, АЛЕКСІЄВИЧА, / Тезоименитаго праотцу, ДѢДИЧА. / Благій корень
благими процвѣтает плоды, / Их же в подсолнечной вси превозносят роды” [4, 35].

Свт. Іоан Максимович оминає умови зростання і виховання Олексія Петровича, але підкреслює, що нащадок таких визначних можновладців повинен невідступно наслідувати їхні вчинки і звеличувати славу роду: “Государ наш ЦАРЕВИЧ АЛЕКСІЙ названный / Да по отцу одержит скиптр от Бога данный. / Его же храбростію имать наслѣдити, / Яко орел, дѣдичне имя обновити <...> / Со праотцем, отца си, во всем наслѣдствует” [4, 35]. Традиційним є звернення автора до образу орла, який символізує державу і царя, виступає обов’язковим атрибутом усієї панегіричної літератури епохи Петра Великого, “основним компонентом у придворно-церемоніальній поезії” [7, 386]. Царевич Олексій Петрович, на думку свт. Іоана Максимовича, успадкував від батька певні якості, відзначаючи які, поет знову використовує прийом дотепу: “Петр ест камень, АЛЕКСІЙ с КАМЕНЯ родился...” [4, 35]. Це влучний висновок, виведений, за поетикою Митрофана Довгалевського, “на основі значення імені, коли якусь власну назву так пояснюють, що з такого тлумачення виникає забавний вислів...” [1, 218].

Свт. Іоан Максимович майстерно розробляє значення імені Петро: “Петр ест Камень” [4, 35]. Як відомо, це ім’я давньогрецького походження, у перекладі означає “камінь”, “скеля”. З давніх часів камінь символізує сталість, силу, цілісність. Образ скелі, за спостереженням Дж.Тресіддера, є найбільш вживаною біблійною метафорою міцності [9, 336]. Оскільки “АЛЕКСІЙ с КАМЕНЯ родился” [4, 35], він закономірно успадковує якості батька – хоробрість і силу, завдяки яким матиме змогу довершити справу, розпочату великими предками: “Дабы им всяк супостат вконец сокрушился. / <...> всѣ сему камению склонятся языци, / Порабощенны будут восточной столицы” [4, 35].

Підкреслюючи важливість призначення царевича, свт. Іоан Максимович використовує один із різновидів метафори – перенесення ознак неживого предмета на живий. Олексій завдяки своєму походженню уподібнюється до каменя, який “ничим же может быть <...> вредимый / Над Адамант твердѣйшій, в силѣ нерушимый” [4, 35]. Внаслідок цього царевич Олексій, як і його славетний предок, здобуде славу у віках: “Алексій Человѣк Божій, с Небѣс нареченный, / Да будет в земном родѣ вездѣ прославленный” [4, 35]. У молитовній частині тезоіменитого привітання поет не лише благає святого Олексія спрямувати Петрового нащадка на шлях “быти в отчете слѣду”, аби міг у майбутньому “врагов побѣждати” [4, 35 зв.]. Найважливішою для царевича свт. Іоан Максимович вважає можливість сподобитися “вышней Божіей благодати” [4, 35 зв.].

Дещо інакше, ніж тезоімените привітання царевичу Олексію, побудовано панегіричну частину вірша “Святой апостол Петр”. Спочатку свт. Іоан Максимович повідомляє про честь, яку отримав цар Петро I – став наступником апостола у цьому світі: “Благолѣпотну в Небѣ пріять діадиму, / Вѣнчанну в царю Петрѣ. Главу всеблажиму / Свою имѣет, в Небѣ честно украшенный, / И zde ест во порфирѣ царской прославленный. / В Небѣ пріемши скипетр, со Христом царствует, / И zde в царском скипетру свѣтло торжествует” [4, 92 зв.]. Далі читаємо безапеляційне уславлення царя, який “взящеш не имѣет славы, / Ниже украшения всей своей державы” [4, 93], і пояснення, чому Петро I “пробудет вражими навѣты неврежден” [4, 93]: “Христос камень, Петр камень во утверждение / Церкви, Петру будет и во защищение. / Сугубим сим камением имать сокрушити / Шведскую, и всѣх врагов силу умертвити” [4, 93]. Отже, поетом утверджується теза про те, що цар Петро Великий перебуває під безпосереднім захистом його тезоіменитого покровителя-апостола. Вже після цього возвеличується поведінка можновладця як людини, котра “во всѣх добродѣтелях Петру послѣдует” [4, 93]. Завершується цей панегірик аналогічно до попереднього – свт. Іоан Максимович молить св. апостола Петра про захист і допомогу цареві (“Петре за царем Петром ходотай до Бога...” [4, 93]).

Уславлюючи російського самодержця, теж використовує прийом дотепу й знову апелює до семантики імені Петро – “камінь”: “Над Петра свята, себѣ тезоименита, / Его же пребывает благодать обфита / На нем, Петр цар камением Петром ест утвержден, / Пробудет вражими навѣты неврежден” [4, 93]. Поет не лише наголошує на тому, що російський цар перейняв місію св. апостола Петра, але й є наступником самого Сина Божого, оскільки “Христос камень, Петр камень во утверждение / Церкви...” [4, 93]. Отже, свт. Іоан Максимович, за висловом Л. Сазонової, «в барокових формах» розгортає монументальну апологетичну тему [7, 380] – імперський міф, що стверджує богообраність царського роду Росії. Зауважимо, що алегорія “Петр ест камень” в обох віршах виконує конкретну етикетну функцію – утвердження в художній формі державницького абсолютизму, що був традиційною темою більшості панегіриків епохи царювання Петра Великого.

Похвала цареві виконана свт. Іоаном Максимовичем відповідно до настанов барокових поетик. Митець використовує традиційну для барокових часів стилістичну фігуру – ампліфікацію, а саме такі її різновиди, як нагромодження і порівняння. Наприклад, у такий спосіб поет стверджує військову велич можновладця, який, наче “вторій Давид” знищить супротивника: “Всуе против камня волнуется сила / Шведская, проженется, аки бы не была, / Исчезнет, в своих волнах будет потоплена, / И во пропасть адских со всѣм погружена” [4, 93].

Свт. Іоан Максимович виділяє лише один “хист” Петра Великого – здатність підкорювати інші народи, що має подвійне прочитання, зумовлене тогочасною політичною ситуацією (до речі, за таким же принципом твориться поетом образ Петра I й у вірші “Житіє Алексія Челов ка Божія”). З одного боку, митець втілює у цих рядках державницьку ідею абсолютизму, уславлюючи майбутню перемогу царя. Проте автор утримується від схвалення позиції можновладця і після фрази “як вторій Давид сотрет исполина / Шведа, попереет горда сего филистина” [4, 93] переключається на уявлюваний ним образ ідеального володаря, яким начебто і є цар Петро I: “Петр благовѣрія бысть превелій ревнитель, / Благочестивый цар Петр, тояжде хранитель / Истинной вѣри, / он ю хранит без порока / в царствіи своем цѣлу, як зъницу ока” [4, 93]. Поет, уславлюючи свого можновладця-покровителя, висуває на перший план якості, вагомі для суспільного життя – благочестя і захист держави. Свт. Іоан Максимович апологетизує наслідування Петром I вчинків небесного покровителя і переплітає, за визначенням Л.Сазонової, ідею “державності... з ідеями повчально-моралізаторськими”, тим самим утверджуючи “ідеал активного правителя” [8, 150].

Отже, у віршах “Житіє Алексія Человѣка Божія” і “Святыи апостол Петр”, поряд із релігійно-повчальною тематикою, представленою життями св. Олексія та св. апостола Петра, реалізується ідея “священнодержавства”, яка, за спостереженням Л.Сазонової, користувалася найбільшою популярністю серед придворних поетів другої половини XVII – початку XVIII ст. [8, 129]. Ці тезоімениті привітання в цілому відтворюють тенденції розвитку української етикетної поезії доби Бароко. Не можна заперечувати той факт, що свт. Іоан Максимович, як і інші митці епохи володарювання Петра I, створюючи панегірик, переслідував практичну ціль. Зокрема, піднесення книг можновладцеві часто супроводжувалося проханням у наданні коштів для розвитку видавничої справи. З цією метою писалися і похвали на честь царя та його роду. Однак, поряд із цим, панегірики свт. Іоана Максимовича відзначаються художньою майстерністю, свідчать про обізнаність автора із настановами барокових поетик, висвітлюють тогочасну політичну ситуацію в російській державі та підвладній їй Україні. Увівши до книги “Алфавит собранный, рифмами сложенный...” панегіричні тексти і присвятивши її царевичу Олексію, поет надав усьому творові прикладного призначення, ймовірна мета якого – здобуття меценатської підтримки для Чернігівського колегіуму, яким і запропоновано на царський розсуд “духовну <...> трапезу, книгу рифмословну / Алфавитар рекому...” [4, 9 нн.].

Список використаних джерел

1. Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний) / Митрофан Довгалевський ; пер., прим. і словник імен і назв В. Маслюка. – К. : Мистецтво, 1973. – 435 с.
2. Журавльова С. «Алфавит собранный, рифмами сложенный...» свт. Іоана Максимовича як явище агіографічної культури українського бароко : монографія / Світлана Журавльова ; [наук. ред. архієп. Ігор (Ісіченко)]. – Бердянськ, 2012. – 237 с.
3. Журавльова С. Недосліджений панегірик із книги «Алфавит собранный, рифмами сложенный...» архієпископа Іоана Максимовича / Світлана Журавльова // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених / [відп. ред. Я.В. Цимбал]. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 136–142.
4. Максимович Іоанн. Алфавит собранный, рифмами сложенный от Святых Писаній, из древних реченій на ползу всѣм чтущим в правой вѣрѣ сущим. Прежде от языка римска, а нынѣ слогом словенска, прочіих напечатася, во спасете собрася. Благословенієм... Іоанна Максимовича, архієпископа Чернѣговскаго / Іоанн Максимович. – Чернігів : Друкарня Свято-Троїцького монастиря, 1705. – 10, 140, 1 арк.
5. Прокопович Феофан. Сочинения / Феофан Прокопович ; [под ред. И.П. Еремина]. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 501, [1] с.
6. Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII в.). Панегирическая литература петровского времени / [под ред. О.А. Державиной]. – М. : Наука, 1979. – 309, [2] с.
7. Сазонова Л.И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Лидия Ивановна Сазонова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 894, [1] с. – (Studia philologica).
8. Сазонова Л.И. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII – начало XVIII в.) / Лидия Ивановна Сазонова. – М. : Наука, 1991. – 261, [2] с.
9. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Тресиддер ; пер. с англ. С. Палько. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
10. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Дмитро Чижевський ; [підгот. тексту та мовна ред. Л. Ушкалова ; вст. ст. О. Мишанича]

Summary. The article analyzes eulogistic poems from the book of «The Alphabet Gathered and Arranged with the Rhyme...» by St. Joan Maksymovych, written in the form of patron’s greetings in honor of the royal family. The artistic features of these poetic works are analyzed and their role in the structure of poetic book is defined.

Key words: panegyric, patron’s greetings, baroque, poetics, St. Joan Maksymovych.